

HANS
KÜNG DE
ISLAM

DE TOEKOMST VAN EEN WERELDRELIGIE

Aan mijn islamitische vrienden overal ter wereld

DE RELIGIEUZE SITUATIE VAN DEZE TIJD

Geen vrede onder de volkeren
zonder vrede tussen de godsdiensten.

Geen vrede tussen de godsdiensten
zonder dialoog tussen de godsdiensten.

Geen dialoog tussen de godsdiensten
zonder onderzoek naar de fundamenteën van de godsdiensten.

Hans Küng

DE ISLAM

De toekomst van een wereldreligie

Vertaald door
Ton van der Stap

Uitgeverij
Ten Have

Opmerking over de transcriptie van Arabische namen en woorden

Voor de transcriptie van Arabische namen en woorden is in grote lijnen gebruikgemaakt van de methode zoals voorgesteld door Jacques Waardenburg in *Islam. Norm, ideaal en werkelijkheid*, Haarlem ⁵2000.

Oorspronkelijk verschenen in 2004 onder de titel *Der Islam; Geschichte, Gegenwart, Zukunft* bij Piper Verlag, München

© Piper Verlag GmbH, München, 2004

© Kaarten schema's: Hans Küng en Stephan Schlensoğ

© Nederlandse vertaling: Uitgeverij Ten Have, 2006

Postbus 5018, 8260 GA Kampen

www.uitgeverijtenhave.nl

Vertaling: Ton van der Stap

Omslag: Marion Rosendahl

Foto Hans Küng © Ulrike Welsch

ISBN 90 259 5490 1

NUR 717

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

De bedoeling van dit boek	19
Tegen de botsing van culturen	19
Mensen klaarmaken voor de dialoog	22
Een lange denkweg	26
A. OORSPRONG	29
I. Een omstreden godsdienst	31
1. VIJANDBEELD ISLAM	31
Het nut van een vijandbeeld	31
Intolerantie, militante houding, een achterhaald standpunt?	33
Is een dialoog onmogelijk?	34
Oosterse kennis, westerse onwetendheid	36
Van polemische karikatuur naar genuanceerde herwaardering	39
Verlichting door literatuur	40
Oriëntalistiek en oriëntalisme	41
2. HET IDEEAALBEELD VAN DE ISLAM	44
Een uitnodiging tot bekering	44
De fascinatie van de islam	46
Mogen wij kritiek uitoefenen?	47
Geen verbod op vragen, en geen vergelijkingen die mank gaan	48
3. EEN BEELD VAN DE ECHTE ISLAM	50
Het 'wezen' van de islam in wisselende gedaanten	50
Het 'wezen' van de islam en zijn kwalijke kanten	52
De status quo als maatstaf?	53
De islam van binnenuit begrijpen	54
II. Problemen van het begin	57
1. 5000 JAAR HOOGONTWIKKELDE GODSDIENSTEN IN HET NABIJE OOSTEN	57

Arabië aan de periferie van de grote rijken	58
De doorbraak van het profetische monotheïsme: Israël en Iran	62
2. JODEN, CHRISTENEN, JOODSE CHRISTENEN IN ARABIË	63
De joden wedijverend om Arabië	63
Zes eeuwen Arabisch christendom	66
Arabisch – ook de taal van de christenen	68
Gebrekkige verankering van het hellenistische christendom	70
Sporen van het joodse christendom	71
Verkettering van de joodse christenen	73
Joods christendom op het Arabisch schiereiland?	74
3. ABRAHAM – GEMEENSCHAPPELIJKE STAMVADER VAN DE ‘LIEDEN VAN HET BOEK’	80
Wie was Abraham?	80
Abraham, Isaak en Ismaël: de bijbelse visie	82
Strijd om het erfgoed van Abraham: de visie van de koran	85
Wat joden, christenen en moslims verbindt	87
Wedervraag I: De islam – een heilsweg?	91
B. CENTRUM	93
I. Gods woord is boek geworden	95
1. DE KORAN – HET SPECIFIEKE VAN DE ISLAM	95
Bepaling van het wezen, aan het wezen voorbij	97
De koran – een Arabisch, levend, heilig boek	98
De koran – Gods woord	102
2. DE KORAN – EEN UIT DE HEMEL GEVALLEN BOEK?	104
Een canoniseringsproces in alle ‘godsdiensden van het boek’	104
Een langdurig proces van verzamelen en bezorgen	105
Perioden van openbaring	108
De koran als de constante factor in de islam	111
Wedervraag II: De koran – ook voor christenen, woord van God?	112
II. De centrale boodschap	115
1. ER IS GEEN GOD BUITEN GOD	115
Het praktische theocentrisme van de islam	116
Waar het in wezen om gaat, en waarvoor wordt gevochten: het monotheïsme	118

Schepping van wereld en mens	120
Gods overmacht – en de verantwoordelijkheid van de mens?	122
Het laatste Oordeel en de eindbestemming van de mens	123
Paradijs en hel concreet	124
De mooiste namen van God	126
Het gemeenschappelijke geloof in God van de drie godsdiensten van Abraham	129
2. MOHAMMED IS ZIJN PROFEET	131
Het gemeenschappelijke basissethos van de drie profetische godsdiensten	131
Een profetische godsdienst par excellence	134
Hoe de profeet werd geroepen: de gezant van God	135
De strijd voor gerechtigheid: bedreiging van de status quo	140
De strijd om de uniciteit van God: ‘satansverzen’	142
Emigratie: een historisch keerpunt	145
3. DE PROFEET ALS HET GROTE VOORBEELD	147
Hoe de profeet staatsman werd: de stichting van de gemeenschap	147
Breuk met de joden	150
De islamitische theologie van de geschiedenis	152
Hoe de profeet generaal werd: zuiveringen en oorlogen	154
Het erfgoed van Mohammed	157
Prestaties en kwaliteiten van de profeet	161
Immoreel? De traditionele verwijten	162
Zoals de profeten van Israël	168
Wedervraag III: Mohammed – ook voor christenen een profeet?	170
III. De centrale structurele elementen	172
1. HET VERPLICHTE GEBED	172
Het dagelijkse rituele gebed – symbool van het wezen van de islam	173
Kenmerken van de islamitische gebedsdienst: geen priesterschap	174
Uitwerkingen: moskee – muezzin – minaret	177
2. SOCIALE BELASTING, VASTEN, BEDEVAART	180
De jaarlijkse belasting voor de armen	180
De jaarlijkse vastentijd	182
De grote bedevaart naar Mekka	184
Het wezen van het geloof in verandering	188

C. GESCHIEDENIS	191
I. Het paradigma van de islamitische oergemeenschap	193
1. BLIJVENDE GELOOFSKERN – WISSELENDE PARADIGMA'S	193
Ook in de islam paradigmawisselingen?	193
Nieuwe baanbrekende constellaties	195
2. EEN GEREALISEERDE RELIGIEUZE VISIE	197
De nieuwe islamitische gemeenschap	197
Een godsdienst van de wet?	199
Testcases: bloedwraak, verbod op rente, verbod op alcohol	201
De nieuwe verantwoordelijkheid van het individu	204
Arabische en islamitische deugden	205
3. DE RELIGIEUS-MAATSCHAPPELIJKE TRANSFORMATIE	206
Stabilisering van huwelijk en gezin	207
De vrouw – hoger gewaardeerd of gediscrimineerd?	208
Het islamitische staatsbestel – een godsstaat	210
Wat is islamitisch en wat Arabisch-bedoeïenisch?	213
4. VAN DE PROFEET NAAR DE PROFEET-PLAATSVERVANGER	214
Wie moet de leider zijn?	215
Keuze van een opvolger: Aboe Bakr, de eerste kalief	216
Van de woestijn naar de confrontatie met de hoogontwikkelde culturen	218
5. DE OERGEMEENSCHAP BREIDT ZICH UIT	220
Islamitische politiek: 'Oemar, de tweede kalief	220
Hoe was de Arabisch-islamitische expansie mogelijk?	222
Eerste veroveringsgolf en confrontatie met de christenheid	224
Geen assimilatie van moslims en geen bekering van de christenen	227
6. BEGIN VAN ISLAMITISCHE THEOLOGIE EN ISLAMITISCH RECHT	231
Een Mekkaanse politiek in plaats van de islamitische: 'Oethmaan, de derde kalief	231
Van mondelinge naar schriftelijke overlevering : de koran als boek	233
Een islamitische theologie?	234
Kiemen van plaatselijke theologieën	235
Nog geen specifiek islamitisch rechtssysteem	237
7. DE GROTE CRISIS VAN DE OERGEMEENSCHAP:	
SPLITSING IN PARTIJEN	239
'Ali, de vierde kalief – omstreden	239
Eerste burgeroorlog	241
De splitsing tussen soennieten, chaaridjieten en sjiieten	243
Herinnering aan het Gouden Tijdperk	245

II. Het paradigma van het Arabische rijk	247
1. VAN MEDINA NAAR DAMASCUS: HET NIEUWE CENTRUM VAN DE MACHT	247
De Oemayyaden komen aan de macht: Moe'aawiya	248
Een centralistische monarchie ontwikkelt zich	250
De dynastie wordt een gevestigd beginsel	251
2. DE SJITISCHE OPPOSITIE	253
Hoesayn – oermodel van alle martelaren	254
Een aparte 'gezindte': de sjia (sjie'a)	256
Nieuwe hoop voor de oppositie: de Mahdi: tweede burgeroorlog	258
3. DE GODSDIENSTPOLITIEK VAN HET IMPERIUM IN HET TEKEN VAN DE ISLAM	261
Een vrome autocraat: 'Abd al-Malik	261
Invoering van een islamitische munt	264
De officiële taal wordt Arabisch	265
De kunst wordt geïslamiseerd	266
4. HET ONTSTAAN VAN HET ISLAMITISCHE RECHT	269
Staatsrechters: de kadi's	269
Islamisering van het recht: vrome specialisten	271
De theoretische fundering van het recht	273
5. EEN NIEUWE SAMENLEVING VAN VELE VOLKEREN	275
Van een patriarchaal regime naar een rijksregering	275
De scheidsmuren storten in	276
Arabieren en niet-Arabieren vermengen zich met elkaar	277
6. ER ONTSTAAT EEN WERELDRIJK	278
Paradigmawisseling in de buitenlandse politiek en de oorlogspolitiek	279
Tweede veroveringsgolf: een rijk van India tot Spanje	281
Tweede grote confrontatie met de christenheid	282
7. THEOLOGISCHE CONTROVERSE MET POLITIEKE GEVOLGEN	285
Voorbestemming door God – theologisch omstrede	286
Zelfbeschikking van de mens – politiek gevaarlijk: de Qadarieten	288
Nog geen theologische orthodoxie	290
Een teruggrijpen op de koran: de chaaridjieten	291
Opschorting van het oordeel: de moerdjieten	294
8. DE CRISIS VAN HET RIJK	296
Wat te doen met de nieuwe moslims? Het hervormingskalifaat van 'Oemar II	296
Een putsch en een inauguratietoespraak	298
De derde burgeroorlog tegemoet	300

Het einde van het Arabische imperium	302
Het paradigma van het Arabische rijk als visioen van hoop: pan-Arabisme	305
III. Het paradigma van de klassiek-islamitische wereldgodsdienst	307
1. ER VANGT EEN NIEUW TIJDPERK AAN	307
De nieuwe culturele metropool van de islam: Bagdad	308
In plaats van de Arabische natie de islamitische wereldgodsdienst	311
De kosmopolitische glans van het kalifaat	313
Hoe de kaliefen regeren	315
Een sprookje uit duizend-en-een-nacht?	319
2. DE KLASIEKE ISLAM: EEN WERELDCULTUUR	322
Arabisch als omgangstaal en algemeen beschaafd	323
Perzische cultuur en levensstijl	325
Hellenistische filosofie en wetenschap	326
De nieuwe rol van de godsdienstwetenschappers	328
Het klassieke islamitische recht: de sjaria	329
3. HET ONTSTAAN VAN DE 'TRADITIE VAN DE PROFEET': DE SOENNA	332
Wat de profeet gedaan en gezegd heeft: de hadieths	332
De wetenschap van de hadieth	333
De overwinning van de behoeders van de traditie	334
Wedervraag: zijn de hadieths echt?	336
Wedervraag: een tweede openbaringsbron?	338
4. DE VIER GROTE RECHTSSCHOLEN	340
De malikitische en hanafitische rechtsschool	340
De klassieke juridische synthese: asj-Sjaafi 'i	342
Het traditionalistische beginsel krijgt de overhand	344
Is de 'poort van het ontwerpen van het recht' dicht? Ibn Hanbal	346
Wedervraag: wordt innovatie verstarde traditie?	348
5. DE TWEDE THEOLOGISCHE STRIJD: OPENBARING EN VERSTAND	350
Het nieuwe belang van het redelijke denken	351
Het beginstadium van de rationele theologie: Waasil en 'Amr	353
Confrontatie met het kalifaat?	355
Het paradigma van een rationele theologie	356
Een God zonder eigenschappen? Djahm	357
God heeft eigenschappen: de rationele systematiek van Aboe l-Hoedayl	359
Wedervraag: en de gevolgen voor het mensbeeld?	362

6.	STAAT EN THEOLOGIE	363
	De vierde burgeroorlog en zijn gevolgen voor de theologie	363
	Een islamitisch leergezag: al-Ma'moen en de moe'tazila	365
	Wedervraag: is inquisitie ('toetsing') in de geest van de profeet?	366
	De moe'tazila aan de macht en van de macht beroofd	368
	De theologie van het verstand opgenomen in de theologie van de traditie: al-Asj'ari	370
7.	DE DESINTEGRATIE VAN HET WERELDRIJK	374
	De crisis van de instellingen	374
	Het einde van het wereldrijk	378
	Het paradigma van de klassieke wereldgodsdienst als beeld van hoop: het pan-islamisme	379
IV.	Het paradigma van de oelama en soefi's	382
1.	NA HET ENE RIJK DE VELE STATEN	382
	Regionalisering in Oost en West	384
	Derde grote confrontatie islam-christendom: de kruistochten	385
	De tijd na het wereldrijk: tegenkaliefen	389
	De Turken als erfgenamen van het islamitische rijk: sultans in plaats van kaliefen	391
	Mongoleninvasie met verwoestende gevolgen	393
2.	DE OELAMA: RECHTSSCHOLEN WORDEN VOLKSBEWEGINGEN	395
	Functies: kaderscholing, gemeenschapsvorming, netwerk	396
	De nieuwe organisatievorm: de madrasa	397
	Volksbewegingen en partijtwisten	399
	Wedervragen: een alternatief voor de islam van de wet?	400
3.	DE SOEFI'S: MYSTICI GAAN ZICH IN BROEDERSCHAPPEN FORMEREN	403
	Is de mystiek oer-islamitisch? Ascetendom in het begin	404
	Is mystiek onislamitisch? God ervaren als persoon	407
	Doel van de mystiek – blijvend leven in God: Moehaasibi en Djoenayd	410
	Heeft de mystiek grenzen? Het conflict rond al-Hallaadj	413
4.	HET SOEFISME ALS MASSABEWEGING	416
	Regulering van de soefigemeenschappen	417
	Parallellen met de christelijke ordesgemeenschappen	419
	Sociaal werk, missie, oorlog	420
	Geen vooruitgang voor vrouwen	421
	Schaduwzijden van het soefisme	423

	Wedervragen; een godsdienst van het hart in plaats van een godsdienst van het verstand?	426
5.	DE NORMATIEVE THEOLOGIE	427
	De lange weg van de theologie	428
	Synthese van sjaria-islam en soefi-islam: al-Ghazzaali	430
	Waar een fundamentele zekerheid te vinden:	
	een voorloper van Descartes?	431
	Welke levensweg: theologie, filosofie, esoterie?	435
	Crisis en wending naar de mystiek	438
6.	THEOLOGISCHE SUMMA'S	440
	Twee meesters van de theologie: al-Ghazzaali en Thomas van Aquino	441
	Parallellen in het leven	442
	Parallellen in het werk	443
	Verschillen in stijl, methode en belangstelling	445
	Verschil in structuur van het geheel	447
	Het blijvende fundamentele onderscheid	448
	Wedervragen: verstarring of vernieuwing van de theologie?	450
7.	OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE ARABISCHE FILOSOFIE	453
	Kan er een zelfstandige islamitische filosofie bestaan?	453
	Begin van de Arabische filosofie: al-Kindi, ar-Raazi, al-Faaraabi	456
	Hoogtepunt van de historische macht van de Arabische filosofie:	
	Ibn Siena	457
	Einde van de Arabisch-islamitische filosofie: Ibn Roesjd	459
	Al-Andaloes: een gearbiseerd christendom	461
	Al-Andaloes: vruchtbare symbiose van moslims en joden	463
	Een overheersende godsdienst – twee erkende minderheden	465
	Geschiedenis als cyclus van bloei en verval: Ibn Chaldoen	467
8.	CRISIS VAN DE MIDDELEEUWSE ISLAM	468
	Begin van de christelijke filosofie in het Westen	469
	Een voortduren van de Middeleeuwen in plaats van Renaissance	472
	Overwinning van het traditionalisme: al Maawardi, Ibn Taymiya	475
	Wedervragen: vrijheid, verstand, waardigheid van de mens?	477
V.	Het islamitische moderniseringsparadigma	480
1.	CONFRONTATIE MET DE EUROPESE MODERNE TIJD	480
	Is de islam schuldig aan de stagnatie?	480
	Islamitische expansie in India, Afrika, Zuidoost-Azië	485
	Verschillende structureringen van de samenleving	486
	Geen islamitische reformatie?	487

2.	DRIE GROTE ISLAMITISCHE RIJKEN: MOGOLS, SAFAWIEDEN, OTTOMANEN	489
	Het Indiase rijk van de mogols: de eenheidsreligie van Akbar	490
	‘Herislamisering’ en neergang	493
	Het Perzische rijk van de Safawieden: de eerste sjjiitische staat	494
	Sjiitische vroomheid en politiek	496
	Het Turkse rijk van de Ottomanen:	
	de nieuwe islamitische wereldmacht	497
	Verschil met de islam in Zuidoost-Azië	499
3.	HOE EUROPA EEN UITDAGING VORMT	500
	VOOR DE WERELD VAN DE ISLAM	500
	Eerste moderniseringsgolf: een revolutie in natuurwetenschap en filosofie	501
	Een paradigmawisseling in de islam?	502
	Tweede moderniseringsgolf: cultureel-theologische revolutie	505
	Verlichting in de islam?	506
	Derde moderniseringsgolf: politiek-democratische revolutie	507
	De islam en de Franse revolutie	508
	Vierde moderniseringsgolf: de technologische en industriële revolutie	509
	Hervormingen in de islam?	511
	Tegenvragen aan de Europese moderne tijd	512
4.	TUSSEN HERVORMING EN REACTIE	514
	Oelama voor hervormingen: islamitisch reformisme	514
	Oppositie tegen de hervormingen: islamitisch traditionalisme	516
	De nieuwe eliten: islamitisch modernisme	518
	Europees imperialisme: paradigma van confrontatie en agressie	521
	Seculier nationalisme: ondergang van het Ottomaanse rijk	523
	Arabische Renaissance?	525
D.	UITDAGINGEN VAN HET HEDEN	529
I.	De concurrentie van verschillende paradigma’s	531
1.	GESECCULARISEERDE WEG	531
	Turks secularisme: Mustafa Kemal Atatürk	532
	Radicaal afscheid van de sjaria	534
2.	DE WEG VAN HET ISLAMISME	536
	Feodaal-Arabisch islamisme: het wahabisme van Saoedi-Arabië	537

Politiek-sociaal radicaal islamisme: de islamitische revolutie van Khomeini	540
3. DE WEG VAN HET SOCIALISME	543
Arabisch socialisme: Egypte	544
Pan-Arabisme; Syrië	546
Agressief nationalisme : Irak	549
II. Welke islam willen moslims?	556
1. GELIJKTIJDIGHEID VAN CONCURRERENDE PARADIGMA'S	556
Optie I: pan- islamisme?	557
Optie II: pan-Arabisme?	558
Optie III: islamisme?	559
Optie IV: socialisme?	564
Optie V: secularisme?	565
2. ISLAM IN VOORTDURENDE VERANDERING	567
Vragen aan traditionalisten, secularisten en hervormers	567
Een dramatisch groeiende kenniskloof	569
Hoe de leemte in ontwikkeling te vullen?	572
III. Het conflict in het Nabije Oosten en een nieuw paradigma	574
1. OORZAKEN VAN HET CONFLICT	574
De staat Israël op Palestijns grondgebied	574
Het dilemma van de Arabieren: Israël ofwel onjoods ofwel ondemocratisch	578
2. GEEN EINDE AAN DE TRAGEDIE?	582
Aan het oude paradigma blijven vasthouden	582
Wat zou kunnen gebeuren	583
Kansen voor het nieuwe paradigma	585
IV. Nieuwe theologische aanzetten voor een gesprek	590
1. METHODEN VAN VROEGER	590
Het traditionele meningsverschil	591
De afweerstrategieën van beide kanten	592
2. DE DIALOOG OVER JEZUS	595
Jezus in de koran: gezant, geen zoon van God	595
Wat betekent: Christus is de Zoon van God?	597
Wat kon Mohammed weten?	600

Affiniteit tussen de opvatting van Christus in de koran en die van de joodse christenen	602
Nadenken over het kruis	604
Jezus in de islamitische overlevering: volledig geïntegreerd	607
Een 'trialoog' over Jezus: te veel gevraagd of reële kans?	608
V. Speculatieve vragen	612
1. MONOTHEÏSME EN DRIE-EENHEID	612
Islamitisch geloof in de ene God tegenover de christelijke leer van de Drie-eenheid	612
Is de kritiek van de koran gerechtvaardigd?	614
Onderscheid in God?	616
2. HERBEZINNING OP DE BIJBEL	618
Hoe in bijbelse zin te spreken over Vader, Zoon en Geest?	618
Christus en Triniteit: van bijbel naar dogma	619
Interreligieuze gespreksituatie	624
Tijdfasen en taalsystemen	626
VI. Van bijbelkritiek naar korankritiek?	628
1. IS DE LETTERLIJKE TEKST GEOPENBAARD?	628
De bijbel – woord voor woord geïnspireerd?	628
De koran – de vraag naar de historische contingentie	630
2. KRITISCHE EXEGESE	631
De koranexegese – fasen en problemen	631
Begin van een moderne koranexegese	634
Verscheidenheid in aanzetten en vormen	635
Inzichten en hypothesen van de westerse koranexegese	637
Nieuwe inzichten binnen de islamitische koranexegese	639
3. BEGRIP VOOR DE KORAN MET GEVOEL VOOR DE TIJD	640
Historisch-kritische hermeneutiek van de koran	640
Historisch-antropologische hermeneutiek van de koran	642
Pluralistisch-politieke hermeneutiek van de koran	644
Wat zou in onze tijd een benadering van de koran die een zintuig heeft voor de eigen tijd kunnen betekenen?	646

E. MOGELIJKHEDEN VAN DE TOEKOMST	649
I. Islamitische vernieuwing	651
1. HET PROGRAMMA	651
Factoren van de herontwaking	652
Vernieuwing als terugkeer naar de oorsprongen	653
De islam – de ‘derde macht’ van de toekomst?	654
2. AANZETTEN TOT VERWERKELIJKING	656
Turkije – laboratorium voor een islamitische democratie?	656
Islamitische vernieuwende denkers	660
Kritische dialoog, ook met de gematigde islamisten	662
II. De toekomst van de islamitische rechtsorde	665
1. DE TRADITIONELE RECHTSSYSTEMEN UITGEDAAGD	665
Rechtsregels – in alledrie de profetische godsdiensten	665
De hervorming ingehaald	668
Herinvoering van de sjaria? Testcase Nigeria	670
2. MODERNE RECHTSSYSTEMEN ALS UITDAGING	672
Mensenrechten – testvraag voor christendom en jodendom	673
Mensenrechten – een testvraag voor de islam	675
Een islamitische fundering van de mensenrechten?	676
3. GODSDIENSTEN EN VROUWEN – EEN GESPANNEN VERHOUDING	677
Gelijke rechten voor vrouwen in christendom en jodendom?	678
Gelijkberechtiging van de vrouw in de islam?	680
Moslimvrouwen voor vrouwenrechten	682
4. HERVORMINGEN ONVERMIJDELIJK	688
Bescherming van minderheden?	688
Wedervraag: sjaria – een wetboek voor het leven zonder meer?	690
Voor een hedendaagse sjaria	691
Een kader dat de hele ethiek omvat: rechten en plichten	693
III. De toekomst van de islamitische staatsvorm en politiek	697
1. STAAT EN GODSDIENST – EEN OF GESCHEIDEN?	697
Een trilaterale vergelijking	697
Godsdienst en staat in het jodendom	698
Scheiding van godsdienst en staat bij Jezus van Nazaret?	701
De andere context van de profeet Mohammed	703

Staat en godsdienst in christendom en islam	705
2. SECULARITEIT ZONDER SECULARISME	707
Afscheid van agressief christelijke en islamitische aanspraken op universaliteit	708
Toekomstperspectieven voor islam en christendom	709
Wedervraag: godsdienstvrijheid – ook om van godsdienst te veranderen?	710
3. GODSDIENST, MACHT EN ‘HEILIGE OORLOGEN’	712
Is het monotheïsme bijzonder geneigd tot geweld?	712
Heilige oorlogen van Jahweh?	714
Geweld in het teken van het kruis	717
‘Heilige oorlogen’ van de moslims?	719
4. OORLOG OF VREDE?	721
Islamitisch gebied – oorlogsgebied	721
Wedervraag: radicalisering van de djihad-gedachte?	723
Een hermeneutiek van de bereidheid tot vrede	724
Een pedagogiek van de bereidheid tot vrede	726
Een pragmatiek van de bereidheid tot vrede	727
IV. De toekomst van het islamitische economische bestel	729
1. IS DE ISLAM DE OPLOSSING?	729
Het Middellandse-Zeegebied tussen zeeroverij en goede nabuurschap	729
Waar komt de economische achterstand vandaan?	730
Verbod op rente – vereist en omzeild	732
2. ISLAMITISCHE TRADITIES HERONTDEKT	735
Een islamitisch banksysteem	735
Islamitische stichtingen	736
3. ECONOMIE EN ETHOS	737
Ethische beginselen van een economie die past bij de islam	738
Noodzaak van een algemene ethische orde	740
Islamitische economische beginselen als brug	741
V. De toekomst van de islamitische maatschappelijke orde	744
1. MAKEN KLEREN DE MAN?	744
Problemen van de christelijke kerken met de sluier	745
Hoofddoekgebod voor moslimvrouwen – niet in de koran	746
Waar gaat het om bij het dispuut over de hoofddoek?	749
2. BALANCEREN TUSSEN ISLAMISME EN SECULARISME	750

Een islamistisch fundamentalisme	751
Een secularistisch fundamentalisme	752
Noch islamisme noch secularisme als ideaal	754
3. IN PLAATS VAN 'CLASH' DIALOOG	756
In plaats van verboden: onderlinge verstandhouding	756
Geen ideologische, maar pragmatische oplossingen	759
Kleine excursus over de juridische situatie in Duitsland	760
4. CONTROVERSEN ROND DE MOSKEE	763
Moskee	763
Minaret	765
De oproep tot gebed	766
Wedervraag: een juridisch standpunt of dialoog?	767
Moslims, christenen en joden – samen in gebed?	768
Een oecumenisch gebed	770
Epiloog: beeld van hoop voor de islam	773
1. VAN VIJANDBEELD NAAR BEELD VAN HOOP	773
Wat zal het lot van de islam zijn?	774
Een actuele islam	776
2. EEN VERLICHTE RELIGIOSITEIT	778
Godsdienst als deelterrain in de moderne samenleving	778
De islam – alleen maar een deelsysteem?	779
Ethos als fundament van democratie – ook in de islam	781
Islam als levensbegeleiding	782
Islam en wereldproblemen: testcase de bevolkingsexplosie	784
3. DE ISLAMITISCHE BIJDRAGE AAN DE DIALOOG VAN DE CULTUREN	786
Bruggen naar de toekomst	786
Gemeenschappelijke ethische normen en universele menselijke waarden	788
Islamitische fundering van het wereldethos	789
Basis voor een toenadering tussen de islam en het Westen	790
Tot besluit	792
Afkortingen	795
Noten	797
Lijst van figuren, kaarten en vragen	875
Een woord van dank	877
Register	881

I. DE BEDOELING VAN DIT BOEK

Tegen de botsing van culturen

‘Geen wereldvrede zonder godsdienstvrede.’ Deze conclusie heb ik al in 1982 getrokken uit colleges over de dialoog christendom-islam aan de universiteit van Tübingen. En evenals de boeken *Das Judentum* (1991) en *Das Christentum* (1994) staat ook dit boek over de islam in het teken van de programmatische stellingen die werden geformuleerd met het oog op een mondiale bewustzijnsverandering die van belang is voor het overleven van de mensheid:

Geen vrede onder de volkeren
zonder vrede tussen de godsdiensten.
Geen vrede tussen de godsdiensten
zonder dialoog tussen de godsdiensten.
Geen dialoog tussen de godsdiensten
zonder onderzoek naar de fundamenteen van de godsdiensten.

Een tegenovergesteld programma werd in 1993 ontworpen door de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington – aanvankelijk voorzichtig in de vraagvorm geformuleerd, later programmatisch gepresenteerd als een nieuw paradigma voor de buitenlandse politiek: *A Clash of Civilizations* – een botsing van de culturen. Dus een strijd van culturen als onvermijdelijk mondiaal scenario? De adviseur van het Pentagon, Huntington, die zich weinig heeft beziggehouden met de innerlijke dynamiek en veelvormigheid van de verschillende culturen, en die duidelijk niet vertrouwd is met ingewikkelde historische verbanden, de wederzijdse bevruchting en het vreedzaam samenleven van culturen, voorspelde dat een botsing tussen ‘het Westen’ en ‘de islam’ bijzonder gevaarlijk zou zijn. Op die manier gaf hij een ideologisch steuntje in de rug aan de vervanging van het vijandbeeld ‘communisme’ door het vijandbeeld ‘islam’ na het einde van de koude oorlog, vervolgens ook aan de rechtvaardiging van het opvoeren van het Amerikaanse oorlogspotentieel, en – gewild of ongewild – het scheppen van een gunstig klimaat voor verdere oorlogen.

Al een jaar voor het artikel van Huntington – in 1992, onmiddellijk

na het roemloze einde van de eerste Irak-oorlog onder president Bush sr. en tien jaar voor de tweede – was in de Verenigde Staten een kleine groep neoconservatieve ideologen en machtspolitici begonnen een mogelijke preventieve oorlog – om de olievoorraden, de Amerikaanse hegemonie en de ‘veiligheid’ van Israël – ideologisch voor te bereiden. Na het aantreden van president Bush jr. in juni 1999 werd de oorlog exact gepland en de ongehoorde massamoord van 11 september 2001 als aanleiding gebruikt om een aanval tegen Afghanistan te beginnen en daarmee Irak, dat geen rol had gespeeld bij de aanslagen, te bedreigen. Na vergeefse pogingen om toestemming van de Veiligheidsraad te krijgen, en na een ronduit orwelliaanse leugencampagne over de beweegredenen en het doel van de oorlog, begon de regering Bush, onbegrijpelijk genoeg gesteund door de Britse premier Tony Blair, en tegen het volkenrecht en de publieke opinie in, op 18 maart 2003 de oorlog tegen Irak met grof militair geweld en won die ogenschijnlijk snel.

Maar in plaats van de terreur te verslaan, werd daaraan in Afghanistan, het Nabije Oosten en in de hele wereld nu pas echt de kans gegeven om zich uit te breiden. Er volgden meer tragedieën: op Bali, in Casablanca, Riyaad, Istanboel en Madrid. Hier vond op 11 maart 2004 voor het eerst op Europese bodem een massamoord van een dergelijke omvang plaats, die bij de parlamentsverkiezingen twee dagen later leidde tot het wegstemmen van de Spaanse regering, die aan de Irak-oorlog had meegedaan, maar ook voor de Europese landen die niet aan de oorlog hadden meegedaan een signaal vormde voor een dramatische verharding van de toestand in de wereld. Want de oorlog tegen twee islamitische landen, maar ook de al decennialang gehanteerde dubbele standaard inzake de mensonterende bezettingspolitiek van Israël, waarbij alle resoluties van de VN opzij werden geschoven, hebben in de islamitische wereld enorm veel woede, verbittering en verharding gewekt. De ‘clash’ lijkt op het ogenblik een ‘self-fulfilling prophecy’.

Wij bevinden ons zonder enige twijfel in een hachelijke, beslissende fase in de herziening van de internationale betrekkingen, de verhouding tussen het Westen en de islam, en ook de onderlinge verhoudingen tussen de drie godsdiensten van Abraham – het jodendom, het christendom en de islam. De opties zijn duidelijker geworden: ofwel rivaliteit tussen de godsdiensten onderling, botsing van culturen, oorlog tussen de volkeren – ofwel **dialogo van de culturen en vrede tussen de godsdiensten als voorwaarde voor vrede tussen de volkeren**. Zouden wij niet, geconfronteerd met een dodelijke bedreiging voor de hele mensheid, in plaats van nieuwe dammen van haat, wraak en vijandschap op te werpen, eerder de muren van het vooroordeel steen voor steen moeten afbreken en daarmee bruggen bouwen voor de dia-

loog, bruggen nu juist ook naar de islam? Nee, ik houd geen pleidooi voor een verdoezeling van tegenstellingen en ook niet voor een syncretistisch vermengen daarvan. Ik houd een pleidooi voor een eerlijke toenadering en een onderlinge verstandhouding die gebaseerd is op zelfbewustzijn aan beide zijden, op zakelijkheid en oprechtheid en op een besef van wat ons scheidt en wat ons verbindt.

Is zo'n streven naïef, zoals pessimisten en cynici in de politiek, economie, wetenschap en mediawereld menen? Integendeel, het is het **enige realistische alternatief**, willen wij de hoop op een betere wereldorde niet a priori opgeven. En ik ben ervan overtuigd, dat ook de vs spoedig uit de oorlogshysterie van het begin van de 21e eeuw zullen ontwaken – zoals dat in de jaren vijftig ook gebeurd is met de McCarthy-hysterie – en tot zichzelf en hun grote democratische traditie terug zullen keren. Na de kennelijke mislukking van de 'unilaterale wereldmachtstrategie' en de agressieve oorlogspolitiek in Afghanistan en Irak, het eenzijdige engagement in Palestina en het wereldwijde verlies aan morele geloofwaardigheid van de vs is de interculturele en interreligieuze dialoog nog noodzakelijker geworden. Zeker, tegen een netwerk van verblinde, religieus op een dwaalspoor gebrachte geweldplegers is strijd onvermijdelijk; maar niet, zoals de regering-Bush dat moedwillig esceneert, een gevecht te land, ter zee en in de lucht. Hier is alleen ruimte voor aan de situatie aangepaste operaties met behulp van politie, geheime dienst, diplomatie en financiële middelen. Maar vooral tegelijk ondersteund door politieke en sociale hervormingen in de islamitische landen, om aan de terroristen de voedingsbodem te ontnemen die ze in de gefrustreerde en verarmde lagen van de bevolking vinden. Want alleen als het lukt om de gewelddadige extremisten te isoleren en de gematigde moslims meer macht te geven, alleen als het lukt om bruggen van vertrouwen te bouwen en de betrekkingen tussen de westerse en islamitische wereld opnieuw te stabiliseren, alleen wanneer Israëli's, Arabieren en westerlingen, joden, christenen en moslims elkaar niet meer als tegenstanders, maar als partners beschouwen en behandelen, kunnen de onoverkomelijk lijkende politieke, economische, sociale en culturele problemen van onze tijd worden opgelost en kan er zo een bijdrage worden geleverd aan een meer vreedzame wereldorde.

Daarom gaan er tegenwoordig hoe langer hoe meer stemmen op die ervoor pleiten niet terug te keren naar het paradigma van de politiek-militaire confrontatie, agressie en revanche dat door de Europese landen in de moderne tijd in praktijk is gebracht, maar na de Tweede Wereldoorlog gelukkigerwijs overwonnen. In plaats daarvan kiezen voor het realiseren van het in het handvest van de VN vastgelegde en in het kader van de EU in

verregaande mate ontwikkelde nieuwe, **postmoderne paradigma van politieke, economische en culturele toenadering, samenwerking en integratie**. Vrede en vrijheid kunnen op den duur alleen op basis van het beginsel van de rechtsstaat, tolerantie, mensenrechten en ethische normen worden bereikt. Inzake de specifiek politieke problematiek heb ik in 2003, samen met competente ethici en deskundigen uit de wereld van de politieke wetenschap, stelling genomen in het boek *Friedenspolitik. Ethische Grundlagen internationaler Beziehungen*¹.

Tot een dialoog zijn niet de beschavingen of culturen als zodanig uitgenodigd, die immers geen subjecten en geen gesloten eenheden zijn, maar individuele mensen en heel bepaalde groepen van verschillende culturele kleur, en vooral de politiek, economisch en cultureel verantwoordelijke elite. Inzake de islam zouden christenen en niet-christenen zich de vraag moeten stellen: Waarom belijden 1,2 miljard mensen – en hun aantal neemt nog steeds toe! – in een gebied dat reikt van de Atlantische kust van Afrika tot de Indonesische archipel, van de steppen van Centraal-Azië tot Mozambique, deze ene godsdienst? Waarom is die na het christendom de grootste wereldgodsdienst, en koestert die als enige zelfs de hoop het christendom eens te overvleugelen? Waarom is deze godsdienst naar de overtuiging van zijn aanhangers niet alleen maar de nieuwste en beste, maar ook de oudste en meest universele godsdienst? Hoe komt het, dat die meer dan iedere andere godsdienst zulke verschillende mensen als nomadische Berbers, Arabieren uit het Nabije Oosten, West- en Oost-Afrikanen, maar ook Turken, Bosniërs en Albanen, Perzen, Pakistani, Indiërs, Chinezen, Maleisiërs en in de moderne tijd ook mensen in nagenoeg alle landen van de wereld, ondanks culturele verschillen heeft kunnen samenbrengen tot één grote religieuze familie? Inderdaad, de grote vraag luidt: **Waarin schuilt eigenlijk de kracht van de islam**, zijn fascinatie? Wat zijn zijn bronnen, zijn waarden, zijn symbolen? Wat is zijn boodschap, zijn wezen, waarin bestaan zijn constitutieve elementen? Maar ook: waardoor wordt het alledaagse leven in de islam bepaald, of zijn politiek, cultuur, kunst? En ten slotte: waar liggen zijn zwakke plekken en tekorten? Waarover moeten moslims zichzelf kritische vragen stellen?

Mensen klaarmaken voor de dialoog

Natuurlijk kunnen wij ons, gelet op de overvloed aan publicaties over de islam, afvragen waarom er nog een nieuw, omvangrijk boek over de islam nodig is. Juist als men zich grondig in de literatuur over de islam heeft verdiept, kan men deze vraag terecht stellen: wat is de eigen bijdrage, het eigen

profiel, ja zelfs de zin van een dergelijke onderneming? Er bestaan genoeg werken over de cultuurgeschiedenis van de islam, godsdiensthistorische studies zijn er in alle talen, en zeker ook politieke geschiedwerken. Maar ik schrijf dit boek niet als cultuurhistoricus, godsdiensthistoricus, beoefenaar van de politieke of rechtswetenschappen. Ik schrijf het, om mensen in deze beslissende overgangsfase naar een nieuwe verhouding tussen de culturen, godsdiensten en landen **klaar te maken voor een dialoog**, ja zelfs **klaar te maken voor een nieuwe wereld**; met de bedoeling, dat ze – of ze nu christenen zijn of moslims of geen enkele godsdienst belijden, of ze nu politici zijn, leidinggevende personen op economisch of cultureel terrein, docenten, priesters of studenten, kortom al degenen die oriëntatie zoeken – de toestand van de wereld, die zonder de wereldgodsdiensten niet goed kan worden begrepen, beter kunnen beoordelen en erop reageren. Cultuur- en godsdienstgeschiedenis, rechtsgeschiedenis en politieke geschiedenis worden verwerkt in een complex beschrijvingsproces, maar tegelijk moet dit programma, dat mij al decennialang rusteloos bezighoudt, transparant blijven. Dat is de bijdrage die ik als theoloog, filosoof en bevorderaar van de dialoog tussen de godsdiensten met dit boek hoop te leveren.

Gegeven deze doelstelling zou ik dus graag met het oog op de toekomst een eerlijke beschrijving van de islam in het verleden en het heden willen aanbieden – veertien eeuwen islam, bepaald niet eenvoudiger te schetsen dan eerder de meer dan dertig eeuwen jodendom en de twintig eeuwen christendom. Zoals de twee voorafgaande werken dus geen godsdienstwetenschappelijk neutrale beschrijving van de geschiedenis van deze godsdienst, ook niet slechts een systematisch-theologische weergave van zijn leer, maar in een chronologische beschrijving en tegelijk een zakelijke argumentatie, een synthese van beide dimensies, de historische en de systematische. Ik zal ook in dit boek een groot geschiedverhaal vertellen, dat zeldzaam dramatisch en veelvormig is. Maar tegelijk zal ik dit verhaal ook telkens weer onderbreken en kritisch vanuit de oorsprong en gericht op de toekomst vragen naar het resultaat van de verandering die de islam met een bepaalde paradigmatische constellatie tot stand heeft gebracht. Er worden 'wedervragen' en 'vragen ter discussie' gesteld, die met name ontstaan wanneer een traditie zich heeft verhard en bijna niet meer in staat is tot communicatie. Op die manier is dit boek over de islam, zoals de beide vorige over het jodendom en het christendom, interdisciplinair opgezet: het verbindt de van elkaar geïsoleerde 'vakken' en tracht een **multidimensionale** visie op de islam te geven.

Van het risico van een dergelijke onderneming was ik mij op elke bladzijde bewust. Het ging er immers om een evenwicht te vinden tussen enerzijds

een diep begrip voor de islam, dat echter niet misbruikt kan worden ter rechtvaardiging van de status quo, en anderzijds, waar nodig, open kritiek op de islam, die dan weer niet tot eigengerechtigheid mag voeren. Want dit boek, geschreven door een niet-moslim, is de uitdrukking van zijn hoop – niet op een verzwakking, laat staan het verdwijnen van de islam, maar op een innerlijke vernieuwing ervan. Verre van elk superioriteitsgevoel (van christelijke of seculiere aard) wil het – in het bewustzijn van de dialectiek van de verheldering – een pleidooi zijn voor een vernieuwde islam.

Geconfronteerd met de ‘informatie-smog’ – men zegt, dat de hoeveelheid data over de hele wereld jaarlijks met 30% toeneemt – biedt dit boek, meer dan louter feitelijke kennis, **oriënterende kennis**; de islam als geheel wordt niet schematisch gepresenteerd, maar wel gedifferentieerd. Aan deze uiterst moeilijke onderneming kan ik mij alleen maar wagen omdat mij met de **paradigma-analyse** een theoretische benadering en een begrippen-instrumentarium ter beschikking staan, die ik na de eerdere uiteenzettingen in *Existiert Gott? Zur Gottesproblematik der Neuzeit* (1978) methodisch in mijn boeken *Theologie im Aufbruch* (1987) en *Projekt Weltethos* (1990) heb ontwikkeld en doordacht. Voor het opmaken van de historische balans is deze methode in de jaren negentig met *Das Judentum* en *Das Christentum* uitstekend bruikbaar gebleken. Ik kan er dan ook gerust van afzien, de hele veertienhonderd jaar lange geschiedenis van de islam in de verschillende perioden en gebieden met alle verschillende stromingen en belangrijke persoonlijkheden in detail te reconstrueren; daarvoor zal ik verwijzen naar de klassieke historische studies en de ondertussen op ieder punt zelfs voor de islamkenner niet meer te overziene gespecialiseerde vakliteratuur. In paradigma’s denken betekent immers: de geschiedenis begrijpen in haar **dominante structuren met de personen die er hun stempel op hebben gedrukt**. In paradigma’s denken betekent de verschillende **constellaties die de islam als geheel bepalen** analyseren, het ontstaan, daarna het rijpen, en ten slotte vaak het verstarren ervan. In paradigma’s denken betekent ten slotte het **voortleven** beschrijven van traditionalistisch verstarde paradigma’s in het heden en wijzen op het **ontstaan van het nieuwe paradigma** en zo mogelijk op perspectieven voor de toekomst.

Nu leeft echter onder moslims meer nog dan onder joden en christenen de mening, dat hun godsdienst altijd dezelfde is gebleven, dat die eigenlijk geen grote breuken, maar uitsluitend een continue ontwikkeling heeft gekend. Duidelijk zal worden aangetoond, dat deze indruk bedrieglijk is. Maar mij interesseert niet primair het verleden, wel het heden: **hoe de islam geworden is wat hij op het ogenblik is – met het oog op wat hij zou kunnen zijn**. Het specifieke kenmerk van deze soort geschiedschrijving is niet

de loutere chronologie, maar het zoeken van een verband tussen tijd en probleem. Maar dat betekent een **uitdaging naar beide kanten**. Allereerst voor de islamitische lezer: hoe kan een christelijke theoloog het wagen zich zo grondig te mengen in discussies en aangelegenheden die alleen de moslims aangaan? Maar ook een uitdaging voor de christelijke lezer: hoe kan een christelijke theoloog het wagen de moslims in veel vragen zo verregaand tegemoet te komen? Ik heb nooit een interreligieuze dialoog gepraktiseerd die de strijdvragen uit de weg gaat: geen ‘cursus in interreligieuze stroopsmeerderij’, zoals sommige kerkmensen denken die zelf in het beste geval van een andere godsdienst alleen maar oppervlakkig kennis hebben genomen. Maar tegelijk heb ik mij altijd ook tegen kunstmatige confrontaties gekeerd, die ondernomen worden door dogmatici van beide kanten die geen vragen stellen bij de waarheid van hun eigen dogma’s en alleen voor zichzelf aanspraak maken op het ware geloof in God.

Deze noodzakelijkerwijs breed opgezette beschrijving zal, naar ik hoop, antwoorden geven op vragen van allerlei aard en voor moslims en christenen (en joden) aanleiding zijn tot het zoeken van wederzijds begrip. Uiteraard zal ik bij deze onderneming voorbij moeten gaan aan talloze interessante details, kleurrijke anekdoten en zelfs belangrijke aspecten, om bij de altijd weer veranderende historische constellatie de nodige scherpte in het blikveld te behouden. Zo moest ik in hoofdzaak de aandacht richten op de grote centra van de islam, de Arabische wereld, Turkije en Iran, en kon ik de aparte ontwikkelingen in India, in het Afrika ten zuiden van de Sahara en in Oost-Azië alleen maar zijdelings behandelen. Ik moest mij vooral richten op de ontwikkeling van de staatsislam en de politieke islam, en kon de volksislam alleen maar als achtergrond en ondergrond in mijn beschouwing betrekken. Ik wilde mij niet in de warwinkel van details verliezen, maar bij elk van de grote islamitische totaalconstellaties of **paradigma’s** – of het nu het paradigma van de islamitische oergemeenschap (p I), het paradigma van het Arabische rijk (p II), het paradigma van de klassiek islamitische wereldgodsdienst (p III), het paradigma van de oelama en soefi’s (p IV) of ten slotte het paradigma van de islamitische modernisering (p V) betreft – stelde ik mij tot taak tegen de achtergrond van de beknopt geschetste historische ontwikkeling de voorwaarden, oorzaken en bepalende factoren, de constanten en variabelen uit te werken, om aldus het huidige paradigma (p VI) in zijn grondtrekken in het oog te krijgen en te begrijpen. Omdat bij het opkomen van een nieuw paradigma de oudere paradigma’s niet helemaal verdwijnen, zijn kleine overlappingsen niet alleen onvermijdelijk, maar juist ook verhelderend.

Een lange denkweg

Veel studie en ervaring staan achter mijn huidige ideeën over de islam, sinds mijn eerste reis naar een islamitisch land als jonge doctorandus in 1955, in Noord-Afrika: precies in de tijd van mijn eerste grote oecumenische poging tot dialoog in de centrale strijdvraag Rome-Reformatie, – mijn dissertatie over de rechtvaardigingsleer van Karl Barth (1957), waarover te lezen is in het eerste deel van mijn memoires *Erkämpfte Freiheit* (Ned. *Bevochten vrijheid*) van 2002. Van die arbeid heb ik methodisch gezien veel voor de latere interreligieuze dialoog geleerd. Fundamenteel voor mijn wetenschappelijk werk op het gebied van de islam waren vervolgens echter de belangrijke colleges over de islam, die ik samen met mijn collega islamitische wetenschappers, prof. Jozef van Ess, in 1982 aan het studium generale van de universiteit van Tübingen verzorgd heb (zie het boek *Christentum und Weltreligionen*, 1984). De toen verworven inzichten heb ik later kunnen verdiepen en verbreden, met name door talrijke studies, reizen en colloquia en ten slotte in de jaren negentig door opnamereizen voor de zevendelige tv-serie van de swr (Duitsland) en drs (Zwitserland) *Spoorzoeken. De wereldgodsdiensten onderweg*, waarvan het zevende deel aan de islam met zijn verschillende paradigma's is gewijd – alles in meerdere talen beschikbaar op video, cd-rom, dvd en een aanvullend platenboek.

Met dit derde deel van mijn trilogie is nu tot mijn grote vreugde het hele project 'De religieuze situatie van onze tijd' afgesloten, dat betrekking moest hebben op de drie godsdiensten die hun oorsprong hebben in het Nabije Oosten – het jodendom, het christendom en de islam –, zoals het in het kader van het door de Bosch-Jubiläumsstiftung en het Daimler-Benz-Fonds van 1989 tot 1997 gesteunde project 'Geen wereldvrede zonder godsdienstvrede' was gepland. Ik heb nu uitgewerkt wat ik had beloofd: analyses van de in onze tijd nog altijd werkzame geestelijke krachten van een duizenden jaren oude geschiedenis van de drie godsdiensten, dus een historisch-systematische **diagnose**; en vanuit het geanalyseerde heden prognoses voor de verschillende in de toekomst gegeven mogelijkheden, en dus praktisch-oecumenische **aanzetten tot een oplossing**. En ik heb in dit derde deel, vooral in de systematische hoofdstukken, door een **trilaterale methodiek** beschrijving en kritische beoordeling van de islam altijd gepaard laten gaan met een zelfkritiek op het christendom (en jodendom), om zowel het dialoogkarakter naar buiten alsook een conceptuele innerlijke consistentie van mijn trilogie te bereiken.

De mooiste theoretisch-praktische vrucht van het onderzoeksproject 'Geen wereldvrede zonder godsdienstvrede' was het in 1990 in verband met

de Europese omwentelingen geïnitieerde ‘Project wereldethos’, dat niet alleen leidde tot meer publicaties, *Wereldethos voor een mondiale politiek en een mondiale economie* (1997), *Wetenschap en wereldethos* (1998), *Vredespolitiek. Ethische grondslagen van internationale betrekkingen* (2003), maar al in 1995 ook – mogelijk gemaakt door een ruime gift van graaf en gravin Von der Groeben – tot de **Stichting Wereldethos**, die ondanks relatief uiterst bescheiden persoonlijke en financiële middelen sindsdien een enorme activiteit mocht ontplooiën, van scholen tot internationale organen als de VN (zie internet: www.weltethos.org).

Het schrijven van een oorspronkelijk gepland tweede deel over het christendom in relatie tot zijn heden en toekomst is overbodig. Ik heb in al mijn *Schriften zur Reform der Kirche* onder de titel *Die Hoffnung bewahren* (1990) al zoveel analyses van de tegenwoordige tijd en visies op de toekomst beschreven, dat ik mij ervan ontslagen mag achten algemeen bekende en helaas nooit gerealiseerde zaken in een nieuw boek uitvoerig uiteen te zetten. Over de toestand van de christenheid in Afrika en Latijns-Amerika heb ik enkele aparte artikelen gepubliceerd. Mijn *Kleine Geschichte der Katholischen Kirche* (2002) heeft velen de ogen geopend voor de enorme hoeveelheid problemen en de structurele crisis waarin de Rooms-Katholieke Kerk terecht is gekomen. De ontwikkeling van de laatste tijd, in de *Kleine Geschichte* zakelijk historisch eveneens geschetst, werd in het eerste deel van mijn ‘herinneringen’, *Erkämpfte Freiheit (Bevochten vrijheid)*, (2002), aangevuld en toegelicht. Ik zal na het verschijnen van dit boek over de islam, beginnen met het boek waarin ik rekenschap afleg over de tweede helft van mijn leven, waarin ik blootstond aan geweldige stormen, om juist daarvoorheen nieuwe verten en oevers te bereiken. Alles in de hoop, dat mij daarvoor nog voldoende kracht en tijd wordt gegeven...

Een uitvoerig woord van dank aan allen, die mij bij dit boek geholpen hebben, vormt de afsluiting van het boek.

Tübingen, juli 2004

Hans Küng

A. OORSPRONG

De godsdiensten van **Chinese** oorsprong – confucianisme en taoïsme – komen de meeste Europeanen misschien nog altijd erg vreemd voor, ongevoel, thuishorend in het Verre Oosten, maar ze lijken zeker niet bedreigend.

De godsdiensten van **Indiase** oorsprong – het hindoeïsme en boeddhisme – lijken veel vertrouwd, minder vreemd, soms zelfs sympathiek, en omdat ze zich meestal vreedzaam hebben betoond en niet gedurende langere perioden gemeenschappelijke conflictgrenzen met de ‘christelijke’ landen hebben gehad, worden ze ook niet als een bedreiging ervaren – ondanks het sinds het eind van de twintigste eeuw toenemende hindoefundamentalisme in India.

Maar de godsdiensten die hun oorsprong vonden in het **Nabije Oosten** – jodendom, christendom en islam – zijn wel nauw aan elkaar verwant en in vergelijking met de beide andere religieuze stroomgebieden aan elkaar in veel opzichten gelijk. Maar er zijn en waren geen andere godsdiensten waar-tussen zoveel ruzie en strijd is voorgekomen als tussen deze drie monotheïstische, profetische godsdiensten, die zich lijken te onderscheiden door een ongewone agressiviteit en een denken in vriend-vijandmodellen. Daarvan moest in de twee eerste delen van deze trilogie over ‘de religieuze toestand van deze tijd’ al bij het jodendom en vooral bij het christendom melding worden gemaakt.¹ En hoe staat het wat dit betreft met de islam, waarover het nu in dit boek uitvoerig moet gaan?

I. EEN OMSTREDEN GODSDIENST

De islam, waarmee het christendom vele duizenden kilometers grens gemeenschappelijk heeft, wordt door velen in het Westen in toenemende mate ervaren als een uitgesproken bedreiging. Ook de in het begin van dit boek geciteerde Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington constateerde in 1993 ongegeneerd: 'De grenzen van de islam zijn bloedig.'² De grenzen van het christendom soms niet? Zo worden er beelden van de islam als tegenstander, als vijand geschapen, heel bruikbaar voor die ideologen (in Amerika en elders), die voor hun imperialistische militaire politiek en hun streven naar de hegemonie immers onvermijdelijk een vijand nodig hebben: het vijandbeeld islam!

1. Vijandbeeld islam

Ofschoon het verschijnsel dat eraan ten grondslag ligt al sinds mensenheugenis bestaat, komen wij het woord 'vijandbeeld' pas tegen in de nieuwere woordenboeken, dook het pas op in de ontspanningsfase van het Oost-West-conflict, en werd het sinds de Tweede Golfoorlog populair. Sinds de misdaad tegen de menselijkheid van 11 september 2001 door verblinde fanatici bestaat het gevaar, dat de wereldpolitiek helemaal door het vijandbeeld islam wordt bepaald, waaraan dan aan de kant van de moslims maar al te gemakkelijk een vijandbeeld van het Westen beantwoordt.

Het nut van een vijandbeeld

'Een vijandbeeld bestaat uit een min of meer gestructureerde totaliteit van waarnemingen, voorstellingen en gevoelens, die onder het aspect van de vijandschap als een eenheid worden toegepast op een mens, een groep mensen of volkeren en staten' (H. Nicklas).³ Dit vijandbeeld, dat altijd wordt gecontrasteerd met het vriendenbeeld (meestal van de eigen groep), bestaat dus niet alleen uit gedachten en meningen, zoals dat van toepassing schijnt te zijn op het Engelse begrip 'concept of the enemy', maar – en daarom zijn de beeldmedia zo belangrijk – ook uit waarnemingen, gevoelens en vooroordelen.

Een vijandbeeld – in het Westen vroeger van het communisme, nu van de islam – is voor veel mensen nuttig. Het heeft individueel-psychologisch en politiek-sociaal verschillende functies, zoals bijvoorbeeld valt op te maken uit de ‘oorlog tegen het terrorisme’ die doortrokken is van het streven van de vs naar hegemonie en op een uiterst effectieve manier door de beeld-media wordt ondersteund:

– Het vijandbeeld **ontlast**: niet ‘wij’ (Amerikanen, Europeanen, onze Europese en Israëliëse vrienden), nee, de vijand, de islam draagt alle schuld! Onze verdrongen schuld- en minderwaardigheidsgevoelens, onze agressie en frustratie kunnen zonder risico naar buiten worden gebracht, op de vijand geprojecteerd. Vijandbeelden maken een zondebok-denken mogelijk.

– Het vijandbeeld stabiliseert: ook al zijn ‘wij in het Westen’ het op veel punten met elkaar oneens, dan zijn wij toch allemaal tegen de vijand, tegen het ‘rijk van het kwaad’, de ‘as van het kwaad’. Een gemeenschappelijke vijand versterkt de onderlinge samenhang, de NAVO, de transatlantische vriendschap. Hij zorgt ervoor, dat wij verenigd standhouden, critici demoniseren en dissidenten isoleren. Vijandbeelden bevorderen het blokdenken.

– Het vijandbeeld polariseert: door het reduceren van de mogelijkheden tot een ofwel-ofwel (‘Wie niet met ons is, is tegen ons’) zijn mensen ten behoeve van het politieke of militaire conflict op een heel bruikbare manier in te delen in vrienden en vijanden, landen die bereid zijn tot oorlogvoering en landen die dat niet zijn. Ook al weten wij dan vaak niet voor welke waarden wij staan, dan weten wij wel waartegen wij zijn. Daarmee liggen de frontlijnen klaar. Iedereen weet waar hij staat en waar de ander. Vijandbeelden dwingen alles binnen een manicheïsch vriend-vijandschema.

– Het vijandbeeld activeert: nauwkeuriger informatie en betere oriëntatie zijn niet nodig; inlichtingen van de geheime dienst mogen opgeblazen, vervalst en gemanipuleerd worden. Wij mogen, moeten ons zelfs verdedigen tegen de anderen, tegen vreemden, vijanden, in binnen- en buitenland. Hier is niet alleen wantrouwen maar ook vijandigheid en, indien noodzakelijk, ook geweld op z’n plaats, tegen zaken zowel als personen; fysiek, psychisch, politiek en zelfs militair geweld. Vijandbeelden overwinnen, nog beter dan toegediende drugs, de remmingen die soldaten hebben om te doden. Vijandbeelden motiveren gemakkelijk tot koude of warme oorlog.

Maar er rest ons één troost: ook aan vijandbeelden is geen eeuwig leven beschoren, ze zijn geen onveranderlijke noodzakelijkheden. Niet alleen kunnen ze worden overgedragen van bijvoorbeeld ‘de Russen’ op ‘de Arabieren’, ze kunnen ook worden gecorrigeerd: als vijanden vrienden worden (Frankrijk-Duitsland). Ze kunnen hun object verliezen (het communisme). Ze kunnen zelfs overwonnen worden, door hernieuwde concentratie op

grote gemeenschappelijke taken (ten aanzien van de nucleaire dreiging of de ecologische crisis) en uitmonden in een wereldwijde lotsverbondenheid en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, waarin ook de islam is opgenomen.

Intolerantie, militante houding, een achterhaald standpunt?

‘Vrede tussen de godsdiensten als voorwaarde voor de vrede tussen de landen? Vrede tussen de godsdiensten, zelfs in Jeruzalem, de stad van drie godsdiensten? Een illusie!’ Dat hield een toen populaire tv-journalist en Nabije Oostenexpert mij een paar jaar geleden voor.⁴ Op mijn tegenvraag, wat zijn alternatief dan wel was, antwoordde hij kort maar krachtig: ‘Oorlog!’ Zouden dan vijf Israëliisch-Arabische oorlogen werkelijk niet genoeg geweest zijn? Nee, een andere oplossing voor het Israëliisch-Arabische antagonisme bestond er niet. Helaas staat deze man model voor vele journalisten en schrijvers van wetenschappelijke werken in Europa en vooral in Noord-Amerika, die vanuit een latent agressieve houding een nietsvermoedend publiek in woord en beeld ‘voorlichting’ geven over actuele gebeurtenissen en zelfs begrip kunnen kweken voor een agressieve politiek als die van een Ariel Sharon en gelijkgezinden. Dergelijke populistische vertegenwoordigers van de media zijn medeverantwoordelijk voor het blijven bestaan van vijandbeelden. En wanneer voor menig vrome christen lange tijd het jodendom en daarna het communisme vijand nummer één was, dan is dat voor veel christenen en joden op het ogenblik de islam. Er zijn immers mensen die niet zonder vijandbeeld kunnen leven. ‘De islam wil de wereldheerschappij! Dat antichristelijke, intolerante en agressieve bijgeloof omspant nu al de halve wereld,’ zo kunnen wij uit bepaalde christelijk-fundamentalistische kringen vernemen.

Maar een dergelijke principieel anti-islamitische houding is niet alleen bij rechts-radicalen groeperingen van christelijke en joodse signatuur te vinden. Ze heeft ook sluipend ingang gevonden bij brede kringen in de industrielanden. Als westerse media moslims laten zien, dan zijn dat bij voorkeur fanatieke, bebaarde rechtsgeleerden, ongeremd gewelddadige terroristen, superrijke oliesjeiks en gesluierde vrouwen. Geen wonder dus dat voor veel mensen in het Westen het beeld van de islam donker gekleurd is. De islam schijnt zich te kenmerken door:

– **Intolerantie naar binnen:** als een totalitaire godsdienst, die hartstocht, irrationaliteit, fanatisme en hysterie produceert, christelijke minderheden bij voorkeur onderdrukt en dissidenten zoals de Bahai’s en de Ahmadi’s zelfs bloedig vervolgt...